

לימודי "חול" ומקצוע במשנת הרמב"ם

פתיחה

כותרת מאמר זה, דומה לכותרת מאמר שכתב הרב יוסף קאפח: "לימוד 'חול' במשנת הרמב"ם".¹ המסר המרכזי במאמרו של הרב קאפח הוא: לדעת הרמב"ם, אי אפשר להגיע לידיעה ודעת במושכלות האלוהיות בלא מדעים מכשירים ובלא מדעים מובילים. ידיעת ה' היא מצווה מן התורה שיש לעשותה על ידי התבוננות מחקרית ומעמיקה בטבע. המדעים המכשירים והמובילים לידיעת ה' הם: הלוגיקה, האסטרונומיה, המתמטיקה, מדעי הטבע, הרפואה והלשון. הרב קאפח עיגן את אמירתו על מעט מדברי הרמב"ם בפירוש המשנה, ב"יד החזקה" ובאיגרותיו, ובעיקר על דברי הרמב"ם ב"מורה הנבוכים".

בדברים שנביא להלן, נבקש לבסס את דברי הר"י קאפח גם על דברי הרמב"ם בספר "היד החזקה" ובעוד מקומות.

א. "חכמים ונבונים [...] וכיוצא באלו, כדי שיהיו יודעים לדון אותם"

משה רבנו פנה לעם וביקש מהם לבחור שופטים ודיינים (דברים א, יג–טו):

הבו לכם אנשים חכמים ונבונים וידועים לשבטיכם, ואשימם בראשיכם. ותענו אותי ותאמרו, טוב הדבר אשר דברת לעשות. ואקח את ראשי שבטיכם אנשים חכמים וידועים ואתן אתם ראשים עליכם, שרי אלפים ושרי מאות ושרי חמישים ושרי עשרת ושוטרים לשבטיכם.

משה רבנו מצביע על הצורך שיהיו הדיינים "חכמים", כלומר בתורה, ו"נבונים", כלומר מבינים דבר מתוך דבר (רש"י שם). הרמב"ם מפרש את תכונת ה"נבונים" באופן אחר (הלכות סנהדרין, פרק ב, הלכה א):

אין מעמידין בסנהדרין, בין בגדולה בין בקטנה, אלא אנשים חכמים ונבונים, מופלאין בחכמת התורה, בעלי דעה מרובה, ויודעים קצת משאר חכמות, כגון

1 הרב יוסף קאפח, "לימוד 'חול' במשנת הרמב"ם" תחומין ב (תשמ"א), עמ' 242–251.

רפואות וחשבון, תקופות ומזלות ואצטגנינות, ודרכי המעוננים והקוסמים והמכשפים,² והבלי עבודה זרה וכיוצא באלו, כדי שיהיו יודעים לדון אותם.

החידוש בדבריו הוא שדרישה זו כלולה בדברי משה, שהדיינים חייבים להיות נבונים.³ וזה לשונו (הלכות סנהדרין, פרק ב, הלכה ז):

בית דין של שלשה, אף על פי שאין מדקדקין בהם בכל אלו הדברים, צריך שיהא בכל אחד מהן שבעה דברים. ואלו הן: חכמה, ויראה, וענוה, ושנאת ממון, ואהבת האמת, ואהבת הבריות להם, ובעלי שם טוב. וכל אלו הדברים מפורשין הן בתורה. הרי הוא אומר: "אנשים חכמים ונבונים" – הרי בעלי חכמה אמור, "וידועים לשבטיכם" – אלו שרוח הבריות נוחה מהן.

הרמב"ם מביא רשימה מדגמית, ואין גבול ברור או רשימה מוגדרת מה על חברי סנהדרין לדעת, אך הכיוון הוא ידע בסיסי בתחומים רבים ככל האפשר: "יודעים קצת משאר חכמות, כגון [...] וכיוצא באלו".

את דברי הרמב"ם הללו, מפרש הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג (שו"ת היכל יצחק, אבן העזר, סימן א, סעיף ח):

והתבונן בלשון רבינו הגדול ז"ל בפרק ב' מסנהדרין הלכה א' יודעים קצת משאר חכמות כגון רפואה וכו'. והרי ברור שלא צריך שידעו החכמה על בוריה, שלא אמר רבינו שידועים חכמות ידועות, או מקצת מן החכמות, אלא קצת משאר החכמות. כלומר שידעתם איננה יסודית ומקיפה, וודאי שחכמת הרופאים הגדולים שבדור גדולה מחכמתם.

אין צורך שכל אחד מחברי הסנהדרין יהיה מומחה בכל תחומי הדעת, אלא שידע מעט מהחכמות, ידע בסיסי וכלים לרכישת ידע נוסף בכל תחום.

2 החכם צריך להבין גם בכשפים כדי לדעת אם אמנם אותו אדם עובר על האיסור שלא לכשף. ראה: רש"י שם, והגהות הרב יעקב עמדין; מנחות סה ע"א, תוד"ה בעלי בשם רב האי.

3 הרמב"ם אומר גם שהידועות הקשורות לסוד העיבור מסורות לנבונים. וזה לשונו (הלכות קידוש החודש, פרק יא, הלכה ד): "סוד העיבור שהיו החכמים הגדולים יודעים אותו, ואינן מוסרין אותו לכל אדם אלא לסמוכים נבונים". גם את העדים שהעידו על החודש הרמב"ם מגדיר כנבונים (הלכות קידוש החודש, פרק ג, הלכה טז): "ואם עמדו העדים בעדותן ונמצאת מכוונת, והרי העדים אנשים יודעים ונבונים ונחקרה העדות כראוי – מקדשין אותו, וחוזרין ומונין לאותו החדש מיום שלשים, הואיל ונראה הירח בלילו". על שבט יששכר נאמר: "ומבני יששכר יודעי בינה לעתים" (דברי הימים א יב, לג). ונאמר במדרש על פסוק זה: "ר' יוסי אומר: לעיבורים. לדעת מה יעשה ישראל באיזה יום יעשו מועדים" (במדבר רבה יג, טו). והרמב"ם אומר (הלכות קידוש החודש, פרק יז, הלכה כד): "הספרים שחברו חכמי ישראל שהיו בימי הנביאים מבני יששכר לא הגיעו אלינו". הבינה בהקשר זה קשורה לידיעות בענייני העיבור.

הרמב"ם כותב עוד שהדיעות הכלליות הללו נחוצות "כדי שיהיו יודעים לדון אותם". פרשני הרמב"ם, כל אחד לפי דרכו, הסבירו מה צורך יש בידיעות בתחומים שציין הרמב"ם. כך למשל:

רפואות: "לדעת הדברים המרפאים בטבע שנתנה השבת לדחות בשבילם, אבל לא בדברים המרפאים בסגולה. ולדעת מי שהשקה את חברו סם מן הסמים ומת, אם ראוי אותו הסם להמית או לא, וכיוצא בזה" (רדב"ז); "דגם רפואות הוא צורך תורתנו הקדושה, דיני פיקוח נפש להורות לענין מלאכה בשבת ויום הכיפורים ואכילה ביום הכיפורים" (מרכבת המשנה); איזה תינוק אין מלין אותו עד שיבריא; המכה את חברו ומת צריך לדעת לאמוד אם היה במכה כדי להמית, או לאמוד כמה מלקות יכול לסבול מי שנתחייב מלקות (יד פשוטה).

חשבון: "חשבונות וגימטראות צריך לענין מדידת המקוה לידע אם הוא כשיעור, ולידע אם יש פותח טפח לענין טומאת המת, וכן לענין נוטע בכרם, וריבוע התחומין וכיוצא בזה" (מרכבת המשנה). הר"י קאפח (שם) מוסיף על פירוש זה את דברי הרמב"ם ב"ספר המצוות" (לא תעשה רעא), שלא לעשות עוול, ולהיזהר במדידת קרקעות: "וכפי שמחייבים הוכחות הנדסיות בדיוק המדידות וידיעת הדרכים הנכונים בהם, ואל ינהג בכך בדרכים השערתיים שאין בהן אמת כדרך שעושים רוב הפקידים".

תקופות ומזלות: שידעו לעבר שנים וחדשים (כסף משנה).

הבלי עבודה זרה: "צריכין בית דין לידע דרכי העבודות שאין סוקלין עובד כוכבים עד שידעו שזו היא דרך עבודתו" (רמב"ם, הלכות עבודה זרה, פרק ג, הלכה ב).

שפות: לדברי הרמב"ם, הכוונה היא שחברי הסנהדרין "ידעו ברוב הלשונות" (הלכות סנהדרין, פרק ב, הלכה ו), וה"כסף משנה" מסביר על אתר: "משום דדבר זר הוא להמציא מי שידע בכל שבעים לשון, ואם לא נמצא כזה, אין זה מעכב".⁴ אין גם חובה שידע כל חבר בסנהדרין את כל השפות המדוברות במדינה, ודי שיידעו אותן שניים מהם (סנהדרין יז ע"ב ורש"י על אתר). והעיקר שהסנהדרין בכללותה תכיר את השפות המדוברות.

באופן דומה קדם לרמב"ם ר' יהודה הלוי. וזה לשונו (כוזרי ב, סד):

אמר החבר: והסנהדרין היו מצווים שלא תעלם מהם חכמה מהחכמות האמתיות והדמיוניות וההסכמיות, עד שהכשפים והלשונות היו יודעים. ואיך ימצאו תדיר שבעים זקנים חכמים, אם לא תהיינה החכמות מתפשטות קיימות

4 בתלמוד נדרש שמו של מרדכי, "מרדכי בלשן" (עזרא ב,ב). וזה לשונו: (מנחות סה ע"א): "שהיה יודע שבעים לשון [...] דהוה בליל לישניה ודורשן". וראה עוד לענין חובת בית דין לדעת לשונות: שו"ת רדב"ז, חלק א, סימן של; שולחן ערוך, חושן משפט, סימן יז, סעיף ו; נתיבות המשפט, שם, ס"ק יא; שער המשפט, שם, ס"ק ג.

באומה, ובעת שימות זקן אחד, יעמוד אחר תחתיו כמוהו. ואיך לא יהיה זה, וכולם צריכים אליהם בתורה. הטבעיות, מהם צריכים אליהם בעבודת הארץ, לדעת הכלאים ולהיזהר מהשביעית והערלה, ובהכרת הצמח ומינוי, כדי שישארו על מה שנבראו עליו, ולא יתערב מין במין. חכמה גדולה, אם השעורה הנקראת כנדרוס הוא ממין השעורה, או השיפון ממין חיטה, או הכרבתור ממין הכרוב, וידיעת כוחות שורשיהם ושיעור הפשטם בארץ, ומה שיישאר לשנה אחרת ומה שאינו נשאר, לדעת כמה יונח בין מין למין במקום ובזמן, ובהכרת מיני החיים לענין הזה, ולענין אחר, במה שיש לו ארס ומה שאין לו ארס. וידיעת הטרפות אשר היא יותר דקה מכל מה שזכר אותו אריסטו מידיעת ממיטי החיים, להרחיק מאכילת המתה, ובמעט אשר נשאר בידנו מן החכמה הזאת מה שהדעות תמהות עליו. ובידיעת המומים אשר בעבורם מתעכבים הכהנים מעבודה ומומי הבהמות שאינן ראויות לקרבן, והבדלת מיני הזיבות לאיש ולאשה, וכמות הקפי הנדות, ובפרטיו חכמות שאין בשר ודם יכול עליהן בדרך סברתו מבלי עזר אלוקי. ובחכמת הגלגלים והליכותם, מה שהעיבור, קצת תולדותיה וגדולת מעלת תוכן העיבור ידועה.⁵

מדובר בידיעות ממוקדות וכלליות בכמה וכמה תחומי ידע ומדע, כדי שיוכלו חברי הסנהדרין לדון ולפסוק בשאלות הלכתיות הקשורות לעניין מסוים.

כדי לדעת את תחומי הידע הללו, יש צורך לקיים מערכת ומנגנון שילמדו בה ויפתחו את תחומי הידע הללו. הראי"ה קוק ראה בדרישות מחברי הסנהדרין קריאה לפתח בתי מדרש שילמדו בהם ויעסקו בתחומי הידע הללו (אוצרות הראיה, מהדורת תשס"ב, חלק ב, עמ' 239):

אין מעמידין בסנהדרין [...] כדי שיהיו יודעים לדון אותם. הרי לך מידת השכלה גדולה שתידרש בהכרח למלאות דבר ה' במצוות התורה ע"י מינוי בית דין. לכל אלה אי אפשר בימינו, כי אם ע"י ייסוד בתי מדרש גדולים ונעלים, שלבד מידת גדולתם בתורה, שהוא העיקר והיסוד, ודאי נלמד מהחכמים והמתוקנים שבכל אומה ולשון.

הראי"ה קוק ציין לדברי הרמב"ם, שכתב שחכמי ישראל למדו את האסטרונומיה מן הגויים, (הלכות קידוש החודש, פרק יז, הלכה כד), והמסקנה הנלמדת היא:

וכמקרה חכמת התכונה, הוא הדין בשאר החוכמות הנחוצות שבודאי החובה תהיה מוטלת לדעת הכל, לפי מצב החוכמות בזמן ההוא. ובעז"ה לפי

5 חכמי ישראל למדו מאחרים מדעי הטבע: רב למד שמונה-עשר חודשים אצל רועי בקר (סנהדרין ה ע"ב); ור' שמעון בן חלפתא בדק קן של נמלים כדי להבין את חכמת שלמה, שאמר: "לך אל הנמלה עצל" (חולין נו ע"ב).

כשרונותיו המצויינות, נעשה חיל לתפארת בעיני אלוקים ואדם. אז בהיות השאיפה מתאמתת לרוח התורה שהיא תקומת בית הדין והענפים המתייחסים לו, אז בהכרח תיפול תחתיה "מלחמת ההשכלה", שהרי מראשי חלוצי ההשכלה, יהיו מוכרחים להיות חכמי ישראל וצדיקים האמיתיים אוהבי ה' וחושבי שמו הראויים לדין ולהורות.

כשתלמידי חכמים יעסקו ויתעמקו בחכמות האחרות, המתח הקיים בין לימודי קודש לבין לימודי חול, יפחת או אף ייעלם, ותלמידי חכמים יורו ויובילו בתחומי הדעת הללו.

לא רק זאת. במקום אחר כתב הראי"ה קוק (מאמרי הראיה, עמ' 438–439):

הנה כל החוכמות אף שאינן עיקריות, מ"מ ראוי לישראל ובפרט לחכמי התורה שידעו אותן, שעל ידי זה מתקדש שם שמים, ויוכלו להגיע על ידי זה לתכלית שפיזור הקב"ה בעולם את ישראל כדי להוסיף עליהם גרים ולפרסם יחודו בעולם [...]. והנה אם היו ישראל יודעים ומבינים בכל חכמה ומדע, היו החכמות עצמן מתעלות, שכל אחת הייתה סיבה להגיע לקדושה ומעלה עליונה. כי היו מאחדין אותן עם קדושת התורה להשכיל יותר בחכמת השי"ת ע"י החכמה הניכרת בברואים ונמצא שהיו מתעלים ע"י זה עניני האהבה והיראה [...]. עלינו להיות לאור גויים להמשיך יראת ה' וידיעת אחדותו יתברך בעולם, והכלים הנאותים על זה הוא חכמה ובינה שנגד העמים, שהם חשבון תקופות ומזלות והדברים הדומים להם, כי בזה יתקרב קץ פדות נפשנו וגאולתנו.

העיסוק במקצת החכמות מתוך תורה ואמונה מרומם את החכמות הללו ומעניק להן תוכן מעמיק יותר. מכאן שהידע הנדרש בתחומים הללו הוא לא רק צורך כדי לדעת איך לדון בהם אלא גם ערך.⁶

6 דברים אלו קשורים לסוגיית יחסו של הראי"ה קוק ללימודי חול ומדעים. ראה לעניין זה את מאמרה המקיף של שפרה משלוב, "יחסו של הרב קוק לחכמות כלליות – בין חזון למימוש", סיני קלט (תשס"ז), עמ' קסו–רו. ראה את קריאתו של הראי"ה הרצוג, להקמת אוניברסיטה דתית, תחוקה לישראל ע"פ התורה, ג, עמ' 40. לדברים דומים ראה מהרי"ד סלוביצ'יק, חמש דרשות, עמ' 113. על הצורך שגם כיום ילמד הדיין מדע, ראה: הרח"ד הלוי, דבר המשפט, עמ' 53; הרב נפתלי בר אילן, משטר ומדינת ישראל ע"פ התורה, "השכלה גבוהה והכשרה מקצועית", חלק ד, עמ' 1381–1384. ראה עוד: הרמ"מ מלובביץ', אוצר חידושים בש"ס, מסכת סנהדרין פרק א, "איסור הלימוד בחכמת האומות ואופני היתר", עמ' רסג–רפח. וראה שם, עמ' רעט: "כאשר נכנסו חכמות אילו להל' יסוה"ת (פ"ג ורוב פ"ד) נעשו חלק מהתורה עצמה, וכאשר לומדים עתה את עניני התקופות וקידוש החודש והנהגת הבריות בספר הרמב"ם, הרי הלימוד בזה [...] היינו לימוד התורה בעצמה [...]. והנה כאשר חכמי ישראל משתמשים בחוכמות האומות עבור לימוד תורה, וכאשר מעלים את החכמות עד שנכללים בתורה עצמה, הרי ע"י חכמות אלו מוסיפים תענוג בלימוד התורה. וכדתנן במשנה באבות ג, יח: 'ר' אליעזר בן חסמא אומר: תקופות ומזלות פרפראות לחכמה'. ושם, עמ' רפא: "בזה יובן לשון אדמו"ר הזקן בספרו תניא קדישא. שאין איסור כאשר 'עושה אותן קדרום לחתוך בהן, דהיינו כדי להתפרנס מהן ברווח לעבודת ה' או שיודע להשתמש בהן לעבודת ה' או לתורתו. וזהו טעמו של הרמב"ם ורמב"ן ז"ל וסיעתן שעסקו בהן'. ראה עוד: הרב שלום דב וולפא, "איסור לימוד חכמות חיצוניות ואופני

מכאן שהתפילה והכיסופים לחידוש שופטינו כבראשונה דורשת מאתנו גם להכשיר תלמידי חכמים שיהיו ראויים להיות חברי הסנהדרין, משום שהם בקיאים מאוד בחכמת התורה וגם מעט בחכמות אחרות. ואולם התכונות הללו דרושות לא רק כדי להיות חבר בסנהדרין, אלא גם כיום, כדי לפסוק בשאלות עקרוניות ומשמעותיות נדרש ידע בסיסי רחב בתחומים רבים כדי לדעת להורות הלכה: ברפואה, בטכנולוגיה ובעוד תחומים של המדע, בכלכלה, בחקלאות, בענייני חברה ורוחה, בנושאי חינוך, ולמעשה בכל תחומי החיים. כאמור, אין הכוונה שכל רב ופוסק יהיה בעל תארים אקדמיים מתקדמים בתחומים האלה, אך בהחלט נדרשים ממנו ידע בסיסי וכלים להביע דעה הלכתית בשאלה שהוא נשאל ואף להוביל עמדה הלכתית. הדוגמאות שכתב הרמב"ם בדבר הידע הנדרש מחברי סנהדרין, ובעיקר התוספת "וכיוצא באלו כדי שיהיו יודעים לדון אותם", הם בעלי משמעות רחבה בימינו.

אכן, כיום יש רבנים ופוסקים שהתמחו בתחומים שרבים נצרכים להם, כגון בענייני רפואה, כימייה של המזון, כשרות, טכנולוגיה, כלכלה, ביטחון ועוד. התחושה היא שסומכים על היחידים בדרך כלל שלמדו תורה במשך שנים רבות, ובשלב מסוים גם למדו מקצוע או רכשו ידיעות נצרכות בכוחות עצמם בצורה לא מסודרת, ויצרו בעצמם את השילוב הראוי בין קודש לחול. לא קיימת בדרך כלל הכשרה ברורה ומסודרת, הממשיכה ומפתחת בבעלי הכישורים, המסוגלים להכיל בתוכם את החיבור המיוחד בין לימודי קודש ולימודי חול, את החיבור האמתי המרומם בין הקודש והחול, ומתוך כך גם להכשיר את מי שראויים להיות תלמידי חכמים גדולים דוגמת הסנהדרין. הצורך ללמוד לימודי חול ברמה יסודית במגוון תחומים הוא חלק מהותי ומשמעותי בהכשרתו ועיצובו של תלמיד חכמים.

ב. לימוד אומנות

הצורך ללמוד לימודי חול נדרש גם כדי לרכוש מקצוע. הידע הקיים כיום בכל תחום מקצועי הוא עצום, וכדי להצליח בכל תחום, יש ללמוד הרבה. היכולת לקלוט מידע מכל העולם משוכללת, והיא מסייעת לאדם להתקדם בכל התחומים שציינו לעיל

כאן המקום לדון בדברי המשנה האומרת שהאב חייב ללמד את בנו אומנות (קידושין, פרק א, משנה ז). מן המשנה עולה שמדובר בחובת האב להעניק לבנו כלים להתפתח במקצוע המתאים לו. חובות האב על הבן, ובהם גם החובה ללמדו אומנות, היא חובה מן התורה, כאמור במכילתא (מכילתא דרבי ישמעאל, בא, מסכתא דפסחא, פרשה יח):

ההיתר במשנת כ"ק אדמו"ר מליובאוויטש", תחומין יט (תשנ"ט), עמ' 419–438; דרור פיקסלר, "מדעי הטבע כעזר וכחלק בלימוד מדעי האלוהות", צהר ד (תשס"א) עמ' 93–106.

מן התורה, חייב אדם למול את בנו ולפדותו וללמדו תורה וללמדו אומנות ולהשיאו אשה. ר' עקיבא אומר: אף ללמדו שייט. רבי אומר: אף ישוב מדינה.

המקור לדברים הללו הוא הירושלמי (קידושין, פ"א ה"ז, טז ע"א):

"ללמדו אומנות" – תני רבי ישמעאל: "ובחרת בחיים" (דברים ל, ט) – זו אומנות.

בתלמוד הבבלי, נקשר לימוד האומנות גם כן לאפשרות לחיות ולהתפרנס כראוי (קידושין ל ע"ב):

"ללמדו אומנות" – מנלן? אמר חזקיה, דאמר קרא: "ראה חיים עם אשה אשר אהבת" (קוהלת ט, ט). אם אשה ממש היא, כשם שחייב להשיאו אשה, כך חייב ללמדו אומנות. אם תורה היא, כשם שחייב ללמדו תורה, כך חייב ללמדו אומנות [...]. מאי טעמא? חיותיה הוא. רבי יהודה אומר: כל שאינו מלמדו אומנות, מלמדו ליסטות. ליסטות סלקא דעתך? אלא כאילו מלמדו ליסטות. מאי בינייהו? איכא בינייהו דאגמריה עיסקא.

גם כאן הדרשה מתמקדת במילה "חיים", אלא שההדגשה היא שהאב חייב ללמד את בנו אומנות כדי שיוכל לחיות עם אישה, לפרנס אותה כראוי. האחריות המוטלת על אדם לעבוד ולהתפרנס אינה רק לרווחתו האישית ולמעמדו, אלא כדי שיוכל לפרנס את אשתו ואת משפחתו. יש בכוחה של היציבות הכלכלית לסייע לאדם להמשיך ללדת ילדים ולגדלם ולסייע בפיתוח העולם.⁷

לדעת חלק מן הראשונים, דרשה אחרת הקשורה גם היא למילה "חיים" מלמדת על החובה ללמד את הבן אומנות. בתלמוד נדרש הפסוק "והודעת להם את הדרך ילכו בה ואת המעשה אשר יעשון (שמות יח, כ)" בלשון זה (בבא מציעא ל ע"ב):

דתני רב יוסף: "והודעת להם" – זה בית חיהם. "את הדרך" – זו גמילות חסדים. "אשר ילכו" – זה ביקור חולים. "בה" – זו קבורה. "ואת המעשה" – זה הדין. "אשר יעשון" – זו לפני משורת הדין.

ומפרש רש"י על אתר:

7 ראה: ישראל צבי גילת, "מצוות האב על הבן" – מאי משמע? ספר השנה בר אילן כח-כט (תשס"א), עמ' 371-408. ושם, עמ' 377-381, כותב שהחובה ללמד את הבן אומנות אינה חובה עצמית, אלא נובע מן החיוב להעמיד צאצאים ותולדות. וזה פשר ההשוואה: "כשם שחייב להשיאו אשה, כך חייב ללמדו אומנות".

“זה בית חייהם” – ללמוד להם אומנות להתפרנס בו.⁸

בפסוק זה יש הוראה מחייבת: “והודעת להם”. חובה להודיע לאחרים, לבנים, את בית חייהם, את האומנות שיתפרנסו ממנה. לדברי ר' יהודה, יש ללמד את הבן דווקא אומנות, כלומר מקצוע, ולא רק מסחר: “דכמה פעמים שאין לו במה לעשות סחורה, ועומד ומלסטם”.

התוספתא דנה בהרחבה בערך המלאכה, וגם בה מוצג ערך המלאכה כמחסום מפני הידרדרות (תוספתא קידושין א, יא, מהדורת ליברמן):

ר' יהודה אומר: כל שאין מלמד את בנו אומנות, מלמדו ליסטות. רבן גמליאל אומר: כל שיש בידו אומנות, למה הוא דומה? לכרם שמוקף גדירו, לחריץ שמוקף סייג. וכל שאין בידו אומנות, למה הוא דומה? לכרם שאין מוקף גדירו, ולחריץ שאין מוקף סייג. ר' יוסה אומר משם רבן גמליאל: כל שבידו אומנות, למה הוא דומה? לאשה שיש לה בעל, בין שהיא מתקשטת ובין שאינה מתקשטת, אין הכל מסתכלין בה. ואם אין מתקשטת היא, תהא לה מורא. וכל שאין בידו אומנות, למה הוא דומה? לאשה שאין לה בעל, בין מתקשטת ובין שאינה מתקשטת, הכל מסתכלין בה. ואם אין מתקשטת היא, לא תהא לה מורא. ר' יוסה בי ר' לעזר אמר משם רבן גמליאל: כל שבידו אומנות, למה הוא דומה? לכרם גדור, שאין בהמה וחיה נכנסין לתוכו, ואין עוברין ושביין נכנסין לתוכו ואין רואין את מה שבתוכו. וכל שאין בידו אומנות, למה הוא דומה? לכרם פרוץ, שבהמה וחיה נכנסין לתוכו, ועוברין ושביין נכנסין לתוכו ורואין את מה שבתוכו.

החובה ללמד את הבן אומנות היא בגדר מצווה, “חפצי שמים”, ומותר לדבר עליה בשבת, אף על פי שאסור לעסוק בענייני חולין בשבת. וזה לשון התלמוד בעניין זה (שבת קנ ע"א, כתובות ה ע"א):

ותנא דבי מנשה: משדכין על התינוקות ליארס בשבת, ועל התינוק ללמדו ספר, וללמדו אומנות. אמר קרא: “ממצוא חפצך ודבר דבר” (ישעיהו נח, יג). חפצך – אסורים, חפצי שמים – מותרין.

ומפרש רש"י על אתר:

8 עוד הסבירו כך: רמב"ן, ספר המצוות, שורש א; רשב"ץ, מגן אבות, לאבות א, י. ופני יהושע מסביר: “ובא משה להודיעם שעם תלמוד תורה לא יתבטלו מ"מ מן האומנות, וכענין שאמרו [אבות פ"ב מ"ב]: כל תורה שאין עמה דרך ארץ בטילה, וא"כ בית חייהם היינו לפי שהאומנות היא עיקר חייהם לתלמוד תורה” (פני יהושע, בבא קמא ק ע"א).

"ללמדו אומנות" – דהא נמי מצוה היא. דכל שאינו מלמדו אומנות, מלמדו לסטות. ומצוה ילפינן מקרא בקדושין בהאשה ניקנית (קידושין ל ע"ב; רש"י שבת שם).

"ללמדו אומנות – מצוה הוא. דכתיב: "ראה חיים עם אשה אשר אהבת" (קוהלת ט, ט). למוד אומנות שתחיה הימנו עם התורה. ואמרינן בקידושין (כט ע"א) שאביו חייב ללמדו אומנות (רש"י כתובות ה ע"א).

רש"י מדגיש שמצווה ללמד את הבן אומנות,⁹ ושם אין האב מלמד את בנו אומנות, כאילו לימדו ליסטות, וגם את הצד החיובי: "למוד אומנות, שתחיה איתו עם התורה שהוא למד".¹⁰

הרמב"ם אומר בפירוש המשנה (קידושין, פרק א, משנה ז) שהאב חייב לעשות לבנו כל מה שמנוי בברייתא. והוא אומר גם בפירוש המשנה (קידושין ד, יג): "וחייב אדם ללמד את בנו אומנות נקיה". הרמב"ם אינו אומר ב"יד החזקה" במפורש שהאב חייב ללמד את בנו אומנות.¹¹ והנה בפירוש המשנה כשהוא מדבר על ענייני חול שמותר לדבר עליהם בשבת, הוא אומר (שבת, פרק כג, משנה ג): "אם היה בו דבר מצוה, שאז יהיה חפצי שמים, כגון לדבר בשדוכי הזוג וללמד התינוקות חכמה או כתב או מלאכה, כי ההתעסקות בכל אלו מצוה". וכן הוא פוסק ב"יד החזקה" (הלכות שבת, פרק כד, הלכה ה).

הרב משה פיינשטיין מציין לדברי הרמב"ם בעניין ההיתר לדבר על לימוד אומנות בשבת, ומסיק (איגרות משה, אורח חיים, ב, סימן קיא):

והנה מצינו ברמב"ם (פכ"ד משבת ה"ה) שמנה גם כן בחשבונות של מצוה שמותר בשבת הא דללמדו אומנות משום שהוא מחשבונות של מצוה. הרי נמצא שפסק הא דצריך האב ללמדו אומנות. אבל מכיון שלא הזכיר הדין רק

9 הרמ"ם מלובביץ', "איסור הלימוד בחכמת האומות ואופני היתר", אוצר חידושים בש"ס – מסכת סנהדרין, פרק א, עמ' רסג-רפח, אומר שדברי רש"י, שהאב מצווה ללמד את בנו אומנות, אין משמעם מצווה כמו סוכה ולולב. ואין לשון מצווה שווה בכל מקום. יש מצוות שהן פעולות של דבר קדושה, ויש מצוות שציוו אותנו חז"ל מ כדי שנוכל ללמוד תורה בנחת או בשביל יישוב העולם. ודייק ברש"י שבת קנ: "שזהו גם כן מצוה" (שם, עמ' רסה-רסו).

10 הראי"ה קוק, איגרות הראיה, ב, עמ' שכט, שולל את דברי מי שרצה לגזור איסור על דיבור בענייני אומנות בשבת: "התיר גם כן לפסוק לאומנות, שהרי היא שקולה כתורה [...] ואין שייך לגזור על זה איסורים, ובפרט לעת כזאת, עת לעשות לה' לחזק את ידי אמוני ה' בכל צד של חיזוק המוסף אומץ בדרכי החיים".

11 בהשמטת הרמב"ם הלכה זו, עוסק בהרחבה פרופ' אליאב שוחטמן במאמרו "על חובת האב ללמד את בנו אומנות", עיוני הלכה ומשפט, לכבוד פרופ' אהרן קירשנבאום, דיני ישראל כ-כא (תש"ס-תשס"א), עמ' 397-417. חלק ניכר מדבריו הוא אי הסכמה להסברו של הרב יצחק אריאלי, עינים למשפט, קידושין כט ע"א, שכתב שהרמב"ם סובר שהוראה זו היא בגדר עצה טובה ולא חיוב ממשי.

כאן אגב גררא, יש לפרש בתינוק כזה שאין לו הכח ללמד תורה, או שללמדו אומנות לא קאי על תינוק אלא על גדול שצריך לפרנסה.

יש להעיר שאין לא בגמרא שם ולא בהרמב"ם שום רמז לכך שמדובר בתינוק שאין לו כוח ללמוד תורה או על גדול שצריך לפרנסה. לקמן נצביע על התייחסות הרמב"ם לשאלה זו בהלכות תלמוד תורה, ומכאן שהלכה זו היא הלכה ייחודית בהלכות שבת, ואינה מלמדת על החובה ללמד את הבן אומנות.

הרב יעקב עטלינגר, שנשאל בעניין השמטת הרמב"ם מדוע לא כתב שהאב חייב ללמד את בנו אומנות, השיב (שו"ת בניין ציון, סימן קכה):

גם שמצוה על האב ללמד בנו אומנות, אף שכעת לא ראיתי להרמב"ם שכתב בפירוש כן, מכל מקום לא השמיטה והביאה לפסק הלכה בהל' רוצח (ה, ה), שכתב שם: "אבל אם ייסר בנו כדי ללמדו תורה או חכמה או אומנות ומת פטור". עיין שם שמחלק בין כבר למדו אומנות אחרת או לא, והיינו ע"פ גמרא דמכות (ח ע"ב) דבלא גמיר מלאכה אחריתי מצוה קעביד.

וכוונתו לדברי הרמב"ם בעקבות התלמוד. וזה לשון התלמוד (מכות ח ע"ב):

האב גולה על ידי הבן. והאמרת: יצא האב המכה את בנו? דגמיר. והאמרת: אף על גב דגמיר מצוה קעביד? בשוליא דנגרי. שוליא דנגרי, חיותא היא דלמדיה? דגמיר אומנותא אחריתי.

ורש"י מפרש שם:

בשוליא דנגרי – בלימוד חרש עצים, שאינו מלמדו תורה אלא אומנות. חיותיה הוא – ואף זו מצוה על האב ללמדו, דילפינן לה מקרא בפרק קמא דקדושין (ל ע"ב), דכתיב: "ראה חיים עם אשה אשר אהבת". הקיש אומנות שהוא חיותו לאשה. כשם שאביו חייב להשיאו אשה, כדכתיב: "וקחו לבניכם נשים", כך חייב ללמדו אומנות.

כשאב הלך עם בנו ליער, והאב הרג את הבן בשוגג, האב גולה לעיר מקלט. במקרה זה, אין נפקא מינה אם האב הרג את הבן או אדם אחר.¹² המשנה (מכות ח ע"א) מחדשת שאם הרג האב את בנו בשוגג, כשלימד אותו תורה, הוא אינו גולה לעיר מקלט, גם אם מדובר בבן שיוודע כבר תורה וגם אינו גולה כשלימד אותו אומנות, מקצוע חיוני לו לפרנסתו, שהרי זה תפקידו של האב ללמדו אומנות. וזה לשון הרמב"ם בעניין זה (הלכות רוצח, פרק ה, הלכה ה):

12 תוספות, ד"ה והא אמרת, רמב"ן, מאירי, ועוד.

האב שהרג את בנו בשגגה – גולה על ידו. במה דברים אמורים? בשהרגו שלא בשעת לימוד או שהיה מלמדו אומנות אחרת שאינו צריך לה. אבל אם יסר בנו כדי ללמדו תורה או חכמה או אומנות ומת – פטור.¹³

מכאן שהאב חייב ללמד את בנו אומנות, ומשום כך אם הרג את בנו בשעה שלימדו אומנות, הוא פטור מלגלות לעיר מקלט. אמנם כאן מדובר באב שלימד את בנו את האומנות, אך אין להסיק מכאן שהמצווה ללמד את הבן אומנות היא אישית, אלא כמו במצוות אחרות המוטלות על האב, למול את בנו או ללמד אותו תורה, הוא יכול לעשות זאת גם באמצעות אחרים. וכן אומר הרב חיים אור זרוע, כששאל אם האב עצמו חייב למול את בנו (שו"ת מהר"ח אור זרוע, סימן יא):

מענין המילה, נראה דאין האב חייב למול בנו בידיו אלא לעסוק שיהא נימול. דומיא דכל הני דקחשיב התם: ללמדו תורה, ללמדו אומנות, להשיטו בנהר. וכי לא ישכור מלמד לבנו לתורה ולכל הני?

עיקרון דומה, ולפיו מי שנהג שלא כשורה בשעה שלימד אחר אומנות, ניתן לראות בדברי הרמב"ם, כשעסק בשאלת היחס ליתום ולא למנה (הלכות דעות, פרק ו, הלכה י):

חייב אדם להזהר ביתומים ואלמנות, מפני שנפשו שפלה למאד ורוחם נמוכה, אע"פ שהן בעלי ממון. אפילו אלמנתו של מלך ויתומיו, מוזהרים אנו עליהן, שנאמר: "כל אלמנה ויתום לא תענון" (שמות כב, כא). והיאך נוהגין עמהן? לא ידבר אליהם אלא רכות, ולא ינהוג בהן אלא מנהג כבוד, ולא יכאיב גופם בעבודה ולבם בדברים קשים, ויחוס על ממונם יותר מממון עצמו. כל המקניטן או מכעיסן או הכאיב להן או רדה בהן או אבד ממונן – הרי זה עובר בלא תעשה, וכל שכן המכה אותם או המקללן [...]. במה דברים אמורים? בזמן שענינה אותן לצורך עצמו, אבל עינה אותם הרב כדי ללמדן תורה או אומנות או להוליכן בדרך ישרה – הרי זה מותר. ואע"פ כן לא ינהוג בהן מנהג כל אדם, אלא יעשה להם הפרש, וינהלם בנחת וברחמים גדולים וכבוד, שנאמר: "כי ה' יריב ריבם" (משלי כב, כג). אחד יתום מאב אחד יתום מאם.

מדברי הרמב"ם, "כדי ללמדן תורה או אומנות", עולה שיש ערך חיובי ללמד יתום או אלמנה אומנות כמו גם תורה. על כן, אם נהג בהם הרב בתקיפות, הדבר מותר. הרב מאיר שמחה הכהן מדוינסק, האור שמח על הרמב"ם שם מפרש שמקור דברי הרמב"ם בהלכה זו היא הסוגיה במכות ח ע"ב, העוסקת באב שהרג את בנו בשוגג בזמן שלימד אותו אומנות, שהוא פטור מלגלות לעיר מקלט. ר"י קאפח על הרמב"ם שם אומר על

13 בסוגיה זו הרחבנו מנקודת מבט אחרת ראה: "רצח בשגגה – אב את בנו רב את תלמידו", מרכז ישיבות בני-עקיבא, בית מאיר תשס"ח, עמ' 189–202.

דברי האור שמח, שמקור דברי הרמב"ם אינו מהגמרא במכות אלא במכילתא דרשב"י: "או יכול אפילו ללמד תורה וללמד אומנות? ת"ל 'תענה'".¹⁴

לפנינו שלושה מקורות בדברי הרמב"ם שניתן להבין מהם שהוא פוסק שהאב חייב ללמד את בנו אומנות, אף על פי שאינם כתובים במקום שהרמב"ם עוסק בענייני חינוך.¹⁵ אך נראה שהרמב"ם אומר דברים מפורשים בעניין זה, כשהוא דן בהלכות תלמוד תורה. וזה לשונו (הלכות תלמוד תורה, פרק ג, הלכה י):

כל המשים על לבו שיעסוק בתורה ולא יעשה מלאכה ויתפרנס מן הצדקה – הרי זה חלל את השם, ובוזה את התורה, וכבה מאור הדת, וגרם רעה לעצמו, ונטל חייו מן העולם הבא, לפי שאסור ליהנות מדברי תורה בעולם הזה. אמרו חכמים: כל הנהנה מדברי תורה נטל חייו מן העולם. ועוד צוו ואמרו: 'אל תעשם עטרה להתגדל בהן ולא קרדום לחפור בהן. (אבות ד, ה), ועוד צוו ואמרו: 'אהוב את המלאכה ושנא את הרבנות, וכל תורה שאין עמה מלאכה סופה בטילה וגוררת עון' (אבות ב, ב) וסוף אדם זה שיהא מלסטם את הבריות.

הרמב"ם מביא להלכה את דברי רבן גמליאל בנו של רבי יהודה הנשיא שאמר: "וכל תורה שאין עמה מלאכה סופה בטלה וגוררת עון" (משנה, אבות, פרק ב, משנה ב). והרמב"ם מוסיף בסיום ההלכה: "וסוף אדם זה שיהא מלסטם את הבריות". תוספת זו למשנה המצוטטת היא של הרמב"ם, כמו שהוא אומר בפירושו המשנה ומפנה לדברי ר' יהודה: "אמרו 'וגוררת עון' כמו שבארו במקום אחר [קידושין כט ע"א], אמרו: 'סופו שהוא מלסטם את הבריות'". על האב ללמד את בנו תורה, כמו שהאריך הרמב"ם בהלכות תלמוד תורה, פרק א, והוסיף שלא נכון ללמד וללמוד תורה מבלי ללמד מלאכה, מאחר שלשיטתו אסור לאדם להתפרנס מלימוד תורה, וממילא חייב ללמוד מלאכה כדי שיוכל להתפרנס, שאם לא כן, הוא עלול ללסטם את הבריות.¹⁶ מכאן שגם הרמב"ם פוסק להלכה בהלכות תלמוד תורה שחובה על האדם ללמוד וללמד אומנות, כי אין תורה שאין עמה מלאכה, וסופו של מי שאינו לומד מלאכה ללסטם את הבריות,¹⁷

14 לא מצאתי מכילתא זו.

15 הרב יוסף רזין, צפנת פענח כותב (הלכות איסורי ביאה, פרק כא, הלכה כה): "ללמדו אומנות הביא [=הרמב"ם] בהל' שבת כד, ה, ובהל' רוצח ה, ה, דהוא מחויב, וכמבואר בהך מכות ח ע"ב ובקידושין הנ"ל כט ע"א ל ע"ב". את המקורות הללו, מציין גם הרב אלימלך בר שאול, "חובת האב ללמד את בנו ובתו אומנות", מצוה ולב, ב, עמ' 161–177 (פורסם לראשונה בכתב העת שנה בשנה [תשכ"ה], עמ' 162–167); הרב אפרים וינברגר, יד אפרים, עמ' קצה–קצו. ראה דברי הר"י קאפח לרמב"ם, הלכות תלמוד תורה שם.

16 הרמב"ם אוסר להתפרנס מן הצדקה ומלימוד תורה. הר"י קאפח האריך להשיב בחריפות על המשגיגים על הרמב"ם. וראה עוד ספרי: שבות יהודה וישראל, "פרנסת תלמידי חכמים מכספי ציבור", עמ' 421–436.

17 הרב משה פיינשטיין, שו"ת איגרות משה, אורח חיים, חלק ב, סימן קיא, סובר שר' נהוראי אומר את דבריו בחינוך הילד בגיל צעיר. "אבל בלא עבודה בגדלותו גם ר' נהוראי מודה שאסור לסמוך על הנס אלא צריך לעבוד לפרנסתו, וכדאיפסק ברמב"ם פ"ג מת"ת ה"י, אף שבקטנותו משמע שפוסק כר' נהוראי שאין האב

כמו שהוא אומר בפירוש המשנה לאבות.¹⁸ והנה בהלכות תלמוד תורה, הרמב"ם מגביל את היקף עשיית מלאכה: "עשה תורתך קבע ומלאכתך עראי" (הלכות תלמוד תורה, פרק ג, הלכה ז), "הוי ממעט בעסק ועסוק בתורה" (שם ח), ומוסיף שלא ניתן ללמוד תורה בלי לעסוק במלאכה או מבלי ללמוד כיצד לעשות אותה.¹⁹ כך למשל אומר הרמב"ם (הלכות גנבה, פרק ח, הלכה א):

מצות עשה לצדק המאזנים והמשקלות והמדות יפה יפה ולדקדק בחשבונן בשעת עשייתן [...]. וכן במדת הקרקע צריך לדקדק בחשבון משיחת הקרקע על פי העיקרים המתבארים בכתבי הגימטריות, שאפילו מלוא אצבע מן הקרקע רואין אותה כאילו היא מלאה כרכום.

סוחר או איש עסקים חייב ללמוד מתמטיקה וכלכלה כדי לדעת כיצד להתנהל נכון וביושר.

גם השולחן ערוך, אינו כותב במפורש שהאדם חייב ללמד את בנו אומנות, אך גם הוא פוסק שהאדם חייב לעבוד ולהתפרנס. וזה לשון השולחן ערוך (אורח חיים, סימן קנו, סעיף א):

חייב ללמד אומנות לבניו כי לא מצינו ברמב"ם דין זה שמחוייב האב ללמד אומנות לבנו". לדברינו, הלכה זו היא ההוכחה שהרמב"ם סובר שיש ללמד את הבן אומנות כחלק מלימוד תורה.

18 הצעה דומה מציע הרב אלימלך בר שאול (לעיל, הע' 15), אך אינו יוצר זיקה בין פירוש המשנה באבות להלכה. גם ד"ר זרח ורהפטיג, זריחת השני-נשים, עמ' 115. לדברי פרופ' אליאב שוחטמן (לעיל, הע' 11), הרמב"ם נסמך על פירושו למשנה בקידושין, ולא כתב זאת בהלכה ביד החזקה, מפני שלא מצא מקום לכתוב את הדבר, מפני שאין ברמב"ם הלכות חינוך. לדברינו, הרמב"ם אכן כתב את הדבר במקומו, בהלכות תלמוד תורה, שהן גם הלכות חינוך, אלא שעשה כן מפני שהוא סבור שאין לימוד תורה בלא לימוד מלאכה ועיסוק בה, ונמצא שדבריו כאן מתאימים לדבריו בפירוש המשנה (אבות, פרק ב, משנה ב).

19 הרב איתמר ורהפטיג, "השמטת הרמב"ם מחלוקות בתלמוד", ספר היובל קרנות צדי"ק, לכב' הרמ"מ מלובביץ', עמ' ת-תיב, כותב שבמחלוקות מסוימות, הרמב"ם אינו מכריע, מפני שיש מקום לשתי הדעות, כיוון שהאדם חייב ללמוד ביום ובלילה (רמב"ם, הלכות תלמוד תורה, פרק ב, הלכה ב). ואם הוא מוכשר, ילמד ביום ובלילה. ואם לאו, יעסוק באומנות, כדברי הפני יהושע. לדעתנו, הרמב"ם מכריע בדבר. הרב נחום רבינוביץ, הדר איתמר, עמ' קכט-קלו, כותב שבעקבות תקנת ר' יהושע בן גמלא לייסד בתי ספר, בטלה החובה האישית של האב ללמד את בנו תורה וגם אומנות, כיוון שבני אדם לומדים בכל יום ומקצת מן הלילה (רמב"ם, הלכות תלמוד תורה, פרק ב, הלכה ב), ואין זמן ללמד אומנות. רק בגיל מבוגר, על האדם ללמד את עצמו אומנות, בחינת "אהב את המלאכה" (הלכות תלמוד תורה, פרק ג, הלכה י). לדעתנו, תקנת יהושע בן גמלא באה כתוספת לחובת האב, ואינה מבטלת אותה. ראה מאמרי: "מסגרות חינוך ציבוריות ואליטיסטיות", תחומין כח (תשס"ח), עמ' 240-247.

אח"כ ילך לעסקיו. דכל תורה שאין עמה מלאכה סופה בטלה וגוררת עון, כי העוני יעבירונו על דעת קונו. ומכל מקום לא יעשה מלאכתו עיקר, אלא עראי, ותורתו קבע, וזה וזה יתקיים.²⁰

הרב שניאור זלמן מלאדי קושר את ההלכה הזאת לחובת האב ללמד את בנו אומנות (שולחן ערוך הרב, אורח חיים, סימן קנו, ב):

וחייב כל אדם ללמוד לבנו מלאכה או לעסוק בסחורה. ואם אינו עושה כן, כאלו מלמדו לסטות. שסופו ללסטם את הבריות בשביל פרנסתו.²¹

כיום, רוב בני אדם מחליטים במה הם מעוניינים לעסוק ולהתפרנס רק כשהם מבוגרים, לאחר סיום השירות הצבאי או לאחר לימוד כמה שנים בשיבה. גם ההחלטה להתמסר ללימוד תורה כמה שנים כדי לעסוק אחר כך בהרבעת תורה היא בדרך כלל החלטה המתגבשת לאחר לימוד תורה זמן מה, לא מיד עם תחילת הלימודים במסגרת הישיבתית. אשר על כן, יש לאפשר פרק זמן מסוים בו אדם יתנסה ואחר כך יחליט במה יתפרנס. כפי שכבר הוכח במחקרים רבים, פרנסתם של בעלי השכלה גבוהה, בין תורנית בין כללית, טובה יותר מפרנסת מי שלא רכש מקצוע במערכות השכלה הגבוהה, ועל הוריו להעניק לו את הכלים לכך.

וזה לשון הרב אלימלך בר שאול בעניין זה:²²

20 מגן אברהם מצין את חובת האב ללמד את בנו אומנות (שם, ס"ק ב). החפץ חיים כותב שיחידים יכולים שיהיה עסקם כל היום בלימוד תורה, "והקב"ה בודאי ימציא להם פרנסתם, וכעין זה כתב הרמב"ם פ"ג מהלכות שמיטין ויובלות ולא שבט לוי בלבד וכו' ע"ש, ובפרט אם כבר נמצאו אנשים שרוצים להספיק לו צרכיו כדי שיעסוק בתורה" (ביאור הלכה, סימן קנו). כאמור, הלכה זו היא ליחידים ולא לכלל. גם הרדב"ז מסביר את דברי הרמב"ם: "שהקב"ה יזכה לו להרויח בעולם דבר המספיק לו ולא שישליך עצמו על הציבור. ועין במה שכתב בפירוש משנת ולא קרדום לחפור בו (אבות ד') (הלכות שמיטה ויובל שם). אם הולכים בעקבות הרמב"ם, יש להיות שיטתיים ולדעת שהרמב"ם התנגד להתפרנס מן הצדקה עקב לימוד תורה, ויש לסמוך ולהאמין בהקב"ה שימצא את פרנסתו. ולא רק זאת, הלכה זו מסיימת את הלכות שמיטה ויובל וספר זרעים, ומקובל שהלכות שהרמב"ם מסיים בהן את ספריו הן דברי אגדה ומוסר, ולא דברי הלכה. מלבד זאת, העמדת תלמיד חכמים כשווה ערך לבן שבט לוי משמעותה היא שלא יהיה לתלמידי חכמים חלק ונחלה בארץ (דירה או קרקע הרשומה על שמם ב"טאבו"), אלא יהיו כמו שבט לוי, שה' חלקו. אך לא מצאנו צו בתורה או בדברי חכמים האוסר על תלמידי חכמים שיהיה להם חלק ונחלה בארץ. נראה שהשוואת הרמב"ם בין שבט לוי לתלמידי חכמים בהקשר זה היא במובן הרעיוני, ולא במובן המעשי.

21 גם בהלכות שבת, הוא חוזר על העיקרון הזה. וזה לשונו: "וכן לדבר עם המלמד, אם רוצה להישכר ללמדו ספר או אפילו ללמדו אומנות, שזהו גם כן מצוה. שאם לא תהא לו אומנות לפרנס עצמו, ילסטם את הבריות" (שולחן ערוך הרב, אורח חיים, סימן שו, סעיף יג).

22 הרב אלימלך בר שאול (לעיל, הערה 15), עמ' 174–175.

ההורים חייבים להכשיר את ילדיהם לקראת עמידה מלאה ברשות עצמם [...].
חייב האב להקנות לבנו אומנות כדי שתפרנסהו כדי קיום, ולא יפול למעמסה
על זולתו.

מכאן שאב השולח את בנו ללמוד במסגרת שלומדים בה לימודי קודש וגם רוכשים
השכלה כללית, תעודת בגרות, כבסיס ראשוני לרכישת מקצוע, מקיים את החובה
הבסיסית: "ללמדו תורה וללמדו אומנות". אמנם ניתן ללמוד לבגרות בגיל מבוגר
ולהשלים תעודת בגרות באופן עצמאי, אך בכל זאת מי שמכוון את בנו לדרך זו, נותן לו
את הבסיס שממנו יוכל הבן להחליט בעצמו במה הוא מבקש להשתלם, כיוון שתעודה
הבגרות מאפשרת לבן להשתלב במערכות ההשכלה הגבוהה, אם הוא מעוניין לרכוש
מקצוע, ואינו רואה את ייעודו כרב או דיין או מחנך או ר"מ בשיבה וכדומה.²³

ג. פתיחת מסגרת ללימודי קודש וחול בחצר משותפת

לעניין זה השלכה נוספת. נאמר בתלמוד שמכוח תקנת יהושע בן גמלא, לא ניתן למחות
ביד מי שפותח בית ספר בחצר. ועל זה מקשה הגמרא מברייתא (בבא בתרא כ ע"ב – כא
ע"א):

מיתבי. אחד מבני חצר שביקש לעשות רופא, אומן, וגרדי, ומלמד תינוקות –
בני חצר מעכבין עליו. הכא במאי עסקינן? בתינוקות דעכו"ם.

ת"ש. שנים שיושבין בחצר, וביקש אחד מהן לעשות רופא ואומן וגרדי ומלמד
תינוקות – חבירו מעכב עליו. הכא נמי בתינוקות דעכו"ם.

כלומר, אם נפתחת מסגרת לתלמוד תורה בחצר משותפת, בני החצר אינם יכולים למחות
על זה, אך הם יכולים למנוע זאת ממי שפותח בחצר משותפת מסגרת לימודית לילדי
גויים. ומפרש רבינו גרשום (בבא בתרא כא ע"א): "בתינוקות דעובדי כוכבים. אם רוצה
ללמוד ספר רפואה או מקרא יכול לעכב עליו, דלא מצי עביד". כלומר, בני החצר יכולים
למנוע פתיחת מסגרת לימודית לילדי גויים בחצר, גם אם עתידים ללמד אותם מקרא.

הרשב"א ונימוקי יוסף אומרים עוד על תשובת הברייתא (בבא בתרא שם):

23 אליאב שוחטמן (לעיל, הערה 11), עמ' 412–415, מביא מדברי השופט יצחק קיסטר בע"א 524/66, מזרחי
נ' מזרחי, פ"ד כ(4) עמ' 818, שעל האב ללמד את בנו מקצוע מתאים לכישוריו ורצונו, והבן חייב שלא
לרדוף אחר הכבוד ולכבד כל מקצוע שהוא מסוגל לעסוק בו, אך לא ניתן לחייב את האב לממן לבנו דווקא
לימודי רפואה, למשל. ואם הבן מבקש ללמוד מקצוע שאינו לפי יכולת מימון האב, על הבן לממן אותם
בעצמו. הרב שלמה גורן, "האם מותר לסטודנטים כהנים ללמוד אנטומיה", תורת הרפואה, עמ' 255, התיר
לכהן ללמוד אנטומיה כאומנות שהיא בגדר מצווה, ואין אדם לומד אלא מה שלבו חפץ, כי ייתכן שרק
ברפואה הקרובה ללבו יצליח האדם, ועוד שמדובר במקצוע המפרנס ומכבד את בעליו. הרב ראה בנציון
רוזנפלד, "חובת האב ללמד את בנו אומנות ומסחר", בית יצחק לה (תשס"ג), עמ' 668–684.

הכא במאי עסקינן? בתינוקות של גוים. אורחא דמילתא נקט. והוא הדין בשל ישראל ושאר אומניות.

לדבריהם, ניתן למחות גם במי שפותח מסגרת לתלמידים יהודים שמלמדים בה מקצועות חול. וכן מבין את דבריהם הרב יחיאל יעקב וינברג (שו"ת שרידי אש, חלק ב, סימן נו, עמ' תקז):

הנמוקי יוסף והמרדכי, שכתבו דלאו דווקא עכו"ם, אלא הוא הדין לתינוקות ישראל. ולא נקט תינוקות עכו"ם אלא למעוטי תינוקות של בית רבן. פירוש. דנקט תינוקות של עכו"ם דמסתמא הוא מלמד אומנות או חשבון ותשבורת, שהרי אסור ללמדם תורה, והמלים תינוקות עכו"ם הם סימנא בעלמא ללימוד שאינו של תורה. וברור שזהו הפירוש האמיתי.

וכן ניתן להבין גם מדברי הרמב"ם בפירוש המשנה (בבא בתרא, פרק ב, משנה ג):

הטעם שאינו יכול למחות בידו כניסת התינוקות, ואף על פי שהם נכנסין ויוצאין, כדי שתרבה התורה בישראל. ולפיכך אין הדין הזה אלא במלמד תינוקות תורה. אבל אם היה מלמד חשבון או הנדסה, יכול למחות בו ולומר לו: איני יכול לישן לא מקול הנכנסין ולא מקול היוצאין.

דברי הרמב"ם הללו מוסבים על דברי המשנה. לא ניתן למחות בידי מי שפותח מסגרת ללימוד תורה, מפני שהמטרה היא להרבות תורה בישראל. אך אם הוא מלמד את התלמידים מקצועות חול כמו חשבון והנדסה, מותר למחות בידו. בדברים הללו אין סתירה לערך החיובי שהרמב"ם רואה בלימודי חול. אולם אף על פי שיש ערך חיובי ללימודי חול, אין בזה כדי להתיר לפתוח מסגרת לימודית בחצר משותפת בניגוד לרצונם ודעתם של השכנים.²⁴

הרמב"ם אינו מתייחס כאן למי שפותח מסגרת ללמד בה תלמידים לא יהודים, אבל הוא פוסק במקום אחר בעקבות הברייתא (הלכות שכנים, פרק ו, הלכות יא–יב; ובעקבותיו שולחן ערוך, חושן משפט, סימן קנו, סעיף א):

24 על סוגיה זו אומר הרב משה סופר (חידושי חתם סופר, בבא בתרא כא ע"א): "בתינוקות נכרים פירש רש"י [=אינו ברש"י שלפנינו אלא בראשונים אחרים] דלאו דוקא, אלא הוא הדין ישראלים ללמדם חכמת נכרים. ונראה לי דוקא קאמר, דאין לתינוקות ישראל ללמד שום אומנות ושום חכמה כי אם תורת ה', דקיימא לן כר' אילעי סוף מס' קידושין (פב ע"א): מניח אני כל אומנות שבעולם, ואיני מלמד את בני אלא תורה. ולכשיגדל ולא הצליח בתורה, אז יטריח עמו ללמדו אומנות, כדעביד רב לבריה בפסחים ק"ג ע"א, אבל בנערתו אחת היא לאומה תורת ה' תמימה. ושאר חכמות שצריך לרקחות ולטבחות לשמש אשת חיל תורת ה' לא יספיקו בילדי נכרים, כי הכל ימצא בתורה. ההוגה בה לשמה זוכה לדברים הרבה". הרמב"ם ודאי לא יקבל את הגישה הזאת. יש ערך וחיוב ללמוד לימודי חול ואומנות, אלא שערך זה אינו גובר על המחאה של השכנים, שיתנגדו לפתיחת מסגרת זו בחצרם או בביתם.

יא. אחד מבני מבוי שאינו מפולש שביקש להעשות רופא אומן או גרדי או מלמד תינוקות של עכו"ם – בני מבוי מעכבין עליו, מפני שמרבה עליהם הנכנסין והיוצאין. וכן מי שיש לו בית בחצר השותפין – לא ישכירנו לא לרופא ולא לאומן ולא לגרדי ולא לסופר יהודי שכותב השטרות ולא למלמדי תינוקות של עכו"ם.

יב. חנות שבחצר – יכולין השכנים למחות בידו ולומר לו: אין אנו יכולין לישן מקול הנכנסים והיוצאין. אלא עושה מלאכתו בחנותו ומוכר בשוק, אבל אינן יכולין למחות בידו ולומר לו: אין אנו יכולין לישן מקול הפטיש או מקול הרחיים, שהרי החזיק לעשות כן. וכן יש לו ללמד תינוקות של ישראל תורה בתוך ביתו, ואין השותפין יכולין למחות בידו ולומר לו: אין אנו יכולין לישן מקול התינוקות של בית רבן.

ודוק. הרמב"ם אינו דן במי שפותח מסגרת לימודית לתלמידים יהודים הלומדים לימודי חול. ונראה להציע שהרמב"ם שולל פתיחת מסגרת שלימודי החול נלמדים בה רק כדי להעשיר את הידיעות הכלליות או ללמוד מקצוע או אומנות לצורך פרנסה, ולא כחלק מלימוד תורה, כאמצעי להעמיק בתורת ה' ובידיעתו, אזי אין היא נכללת בתקנת ר' יהושע בן גמלא. אך אם נפתחת מסגרת לצורך לימודי קודש וגם לימודי חול או מקצוע, בחינת תורה עם דרך ארץ, כמקובל בבתי ספר דתיים וישיבות תיכוניות ומקצועיות, היא נכללת בהוראות ההלכתיות שבאו בעקבות תקנת ר' יהושע בן גמלא.

האפשרות לפתוח כיום מסגרת לימוד תורנית קבועה בבית משותף או חצר משותפת כמעט אינה מעשית, כיוון שיש צורך ברשיון והיתר מן הרשויות. בכל זאת, מקובל בחוגים מסוימים גם כיום לפתוח מסגרת לימוד בבית משותף. וכן השיב הרב יהודה סילמן במאמרו "פתיחת תלמוד תורה בבנין מגורים" (דרכי חושן, חלק א, בני-ברק תשנ"ט, עמ' רכג–רכה):

נראה שיש להגביל הלומדים שם. שהרי מעיקר הדין הותר רק לימוד שהוא של תורה, ואף לדידן הוכרחו ללמד מעט חשבון וכו' עמו. ונראה שגם זה שרי. דאי לא קיימא הא לא קיימא הא. אבל לא הותר אלא שיעור הכרחי ולא יותר.

דבריו אמורים לעניין היחס העקרוני ללימודי חול ובאפשרות לפתוח מסגרת לימוד בבית משותף שילמדו בה גם לימודי חול. היחס העקרוני הוא: "אי לא קיימא הא – לא קיימא הא [...]" אלא שיעור הכרחי ולא יותר, נימה של הכרח בל יגונה. אי אפשר ללמד רק לימודים תורניים, חייבים ללמד גם לימודי חול. התוצאה היא שהוא מתיר ללמד גם מעט חשבון ואולי גם לימודי חול אחרים במסגרת זו.

כאמור, לפי הבנתנו את דברי הרמב"ם, במסגרת שלומדים בה לימודי קודש ולימודי חול כאחד, יוכלו לפתוח מסגרת שכזו גם בבית משותף.²⁵

סיכום

טיפוח בני תורה בעלי ידיעות במדעים ובתחומי דעת אחרים הוא האמצעי לידיעת הנהגת ה' בעולם, והוא עומד ביסוד התכונות הנדרשות מחברי הסנהדרין. מלבד היותם החברים בה גדולים בתורה, עליהם לדעת גם מקצת מן החכמות האחרות. במציאות של ימינו, שהמידע בתחומי החיים רב, ויש צורך לדעת אותם כדי להורות הלכה ופסוק בדין, דרושה מכל חכם ידיעה גם בחכמות האחרות.

חובת האב ללמד את בנו אומנות כוללת גם לתת לבן כלים שיוכל להתמצא באמצעותם במגוון של תחומים. קשה להגדיר במדויק מה היקף הידע הדרוש ומה הם התחומים שהאדם צריך ללמוד אותם כדי לעצב אישיות ערכית ושלמה.

25 פסקי דין – ירושלים דיני ממונות ובירורי יהדות, ד, פס"ד, עמוד קיא-קטו; פסד"ר ירושלים, ז, עמ' רכב; הרב אברהם יצחק כלאב, "אין מעכבו מללמוד תורה", שורת הדין י (תשס"ו), עמ' שנד-שסו.